

**ULUSLARARASI KATILIMLI
OSMANLI BİLİM VE DÜŞÜNCE TARİHİ
SEMPOZYUMU
08-10 Mayıs 2014
BİLDİRİLER KİTABI**

EDİTÖR

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Fatih GÖKÇEK

EDİTÖR YARDIMCILARI

Öğr. Gör. Orhan BİNGÖL - Arş. Gör. M. Ahmet TÜZEN

**GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI
ANKARA 2014**

FİLİBELİ AHMET HİLMİ EFENDİ VE SON DÖNEM OSMANLI DÜŞÜNÇESİNE BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. Fatih TOPALOĞLU

Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
topaloglu37@hotmail.com

Osmanlı Devleti özellikle 19. yüzyıldan sonra siyasi, sosyal ve ekonomik alanda önemli sarsıntılar geçirmiş, bu durum dönemin düşünce yapısında ciddi değişim ve dönüşümlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu dönemde Osmanlı aydınları arasında özellikle Batı kaynaklı siyasi ve ideolojik düşünceler oldukça yoğun bir şekilde tartışılmış, karşılaşılan yeni durumu okuma, onu yorumlama ve ona yönelik bir duruş belirleme çabası temel meselelerden birisi haline gelmiştir.

Son dönem Osmanlı düşüncesi, şüphesiz Osmanlının sahip olduğu derin bir düşünce geleneği mirası üzerine bina edilmiş, ancak gerek Doğu'dan gerekse Batı'dan gelen etki ve katkılarla oldukça renkli ve çok boyutlu bir hal almıştır. Tarihi süreç içerisinde, Batı düşüncesinin yaşadığı düşünsel değişim, bu değişimin getirdiği teknolojik, ekonomik ve sosyal alanlardaki başarı, İslam dünyasını ciddi bir şekilde etkilemiş; bu sürecin nasıl değerlendirilmesi gerektiği problemi "müslüman aydın"¹in zihnini uzunca bir süre meşgul etmiştir. Daha önceleri siyasal, sosyal ve dinî nedenlerle yaşanan gerginliklerden dolayı, Batı'nın sahip olduğu değerler, önceleri ciddi bir muhalefetle karşılaşmışken, daha sonraları bu durum kısmen kabullenilmiş, Tanzimat'la birlikte ise "modern" in nasıl tanımlanacağı ve anlamlandırılacağı, temel problem haline gelmiştir. Özellikle Batı'nın siyasî, edebî ve felsefî birikimini Fransız kültürü vasıtasıyla tanıyan Osmanlı aydınları, bu yeni fikirler karşısında sağlıklı bir tutum geliştirememiş; kimileri onları külliyen kabul veya reddederken, ihtiyatlı davranılması gerektiğini düşünenler de ciddi bir altyapı eksikliği ve yöntem problemiyle karşı karşıya kalmışlardır. Dönemin Batı düşüncesine hâkim olan materyalist ve pozitivist temelli ideolojiler ve bu çerçevede geliştirilen bilim ve felsefe anlayışları, Osmanlı aydınları tarafından büyük oranda ancak ikincil ya da üçüncül kaynaklardan takip edilebilmiş (Küyel, 1976: 86-87), yapılan çalışmalar

¹ Burada "aydın" kavramını tercih etmemizin nedeni, bu dönemin İslâmcı fikir adamlarının artık klasik ulema geleneğinden oldukça uzak, demokratik değerleri savunan, görüş ve düşüncelerini gazeteler aracılığıyla halka ulaştıran, bilgi ve birikim itibarıyla farklı kaynaklardan beslenen kişiler oluşundan kaynaklanmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Türköne, Mümtaz' er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, s. 36, ayrıca bkz. Bulaç, Ali, "İslâm'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslâmcıların Üç Nesli", s. 56.

tercümeler yoluyla oldukça büyük eksikliklerle aktarılabilmektedir. Burada kısaca ifade etmek isteriz ki, dönemin zihin yapısı büyük oranda, dinamiğini bizzat kendi içinden üreten bir yapı tarafından değil, haricî etkilerle oluşan tepkisel bir durum tarafından belirlenmiştir.

Şüphesiz son dönem Osmanlı düşüncesi; din, tarih, gelenek, modernleşme, Avrupa, yabancılaşma, felsefe, ahlâk vb. kavramların gündemde olduğu konulara dair düşüncelerin sıkça ve hararetle bir şekilde tartışıldığı bir dönemdir. Yaklaşık bir buçuk asrı bulan bu dönem aydınlarının düşünce yapısını, problemlere yaklaşımını irdelemek, böyle bir bildirinin sınırlarını aşmaktadır ve bu konuyu incelemek üzere yapılmış birçok bilimsel çalışma mevcuttur. Bizim burada yapmaya çalışacağımız şey ise, dönemin önemli fikir adamlarından birisi olan Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Efendi'nin (1865-1914) düşünce dünyasını, fikir mücadelesini ana hatlarıyla sunarak, bu değerlendirme üzerinden son dönem Osmanlı düşüncesi hakkında genel bir bakış açısına sahip olabilmektir.

1. Aksiyoner Bir Fikir İşçisi: Filibeli Ahmet Hilmi Efendi

II. Meşrutiyet dönemi fikir ve yayın hayatının önemli isimlerinden birisi olan Filibeli Ahmet Hilmi Efendi, içinde bulunduğu dönemin genel eğilimi olarak ortaya çıkan ve bütünüyle Batılı olma iddiasına karşı en ciddi eleştirilerden birisini yöneltmiş önemli bir fikir adamıdır. Gerek içinde yetiştiği Türk-İslam kültürünü derinlikli bir şekilde benimsemesi gerekse geniş bir vukûfiyetle sahip olduğu Batı'nın ilmî ve kültürel yönüne karşı ihtiyatlı bir tutumla ortaya koyduğu "ıktibas"² düşüncesi, onu, dönemin birçok aydınından ayıran önemli bir özelliğidir.³ Bir dönem Darü'l-Fünun'da felsefe müderrisliği de yapan Filibeli, telif ettiği birçok eserde Osmanlı toplumunun yaşamış olduğu siyasi, sosyal ve iktisadi alandaki birçok problemin düşünce ve yöntem kaynaklı olduğunu tespit etmiş, bu problemlerin çözüm yolu olarak sunulan Batı düşüncesini birçok açıdan eleştirmiştir. İslam felsefesi ile Batı felsefesi arasında bir tür eklektik tavır takınan Filibeli'nin genel düşünce

² Filibeli'nin önemle üzerinde durmuş olduğu bu kavrama ileride onun terakki ile ilgili fikirlerinden bahsedilirken detaylı olarak değinilecektir.

³ Amit Bein, Filibeli'yi diğer İslamcı yazarlardan ayıran temel bazı özelliklerini şöyle sıralamaktadır: "Öncelikle o, formel bir dinî eğitim değil, modern bir eğitim almıştır. Batı düşüncesi ve felsefesinden haberdardır ve kendi dönemindeki diğer İslamcılardan çok daha fazla bir şekilde eserlerinde bu düşünceden atıflar yapmaktadır. Mevcut İslami eğitim geleneğine yönelttiği eleştiriler, bulunduğu dönem açısından oldukça radikaldir. Dönemindeki diğer önemli İslamcı düşünürlerden çok daha belirgin bir şekilde tasavvufî düşünceye açık ve meyyaldir." Bein, Amit, "A Young Turk Islamic Intellectual: Filibeli Ahmed Hilmi and the Diverse Intellectual Legacies of the Late Ottoman Empire", s. 611.

sitemi içerisinde tasavvufa ve vahdet-i vücuda özel bir önem atfetmesi onu önemli kılan diğer bir unsurdur.⁴

Filibeli Ahmet Hilmi, entelektüel kimliğinin yanında aksiyoner bir kişiliğe de sahiptir. İçinde yaşadığı toplum problemleriyle yakından ilgilenen Filibeli, dönemin siyasi iktidarına karşı görüşlerini korkusuzca ifade etmiş, bu uğurda birçok takibata, yayın faaliyetlerinin sekteye uğratılmasına ve sürgüne maruz kalmış, ancak ideallerinden vazgeçmemiş bir şahsiyettir. Kelâm, İslam tarihi, felsefe, sosyoloji, mezhepler tarihi vb. oldukça geniş bir alanda birçok eser telif eden Filibeli, bu yönüyle üretken bir fikir işçisi olarak kabul edilebilir.

Filibeli Ahmet Hilmi'nin görüşlerine bütüncül bir şekilde baktığımızda, onun, kategorik olarak dönemin önemli fikir akımlarından olan *İslamcılık* içerisine dâhil olduğunu görebiliriz. Filibeli'nin fikirleri, genel anlamda toplumdaki sosyal ve ahlâkî çöküşün nedenini İslam'da değil, Müslümanlarda gören; İslam'ı akıl ve mantık dini olarak telakki eden ve Batı'nın ilmî ve teknolojik üstünlüklerinden vakit kaybetmeksizin istifade edilmesi gerektiği düşüncesini savunan İslamcılıkla ana hatlarıyla örtüşmektedir. Bu durum, ileride daha detaylı olarak ele alacağımız gibi İslamcılığa yönelik ileri sürülen eleştirilere Filibeli'nin de maruz kalmasına neden olacaktır. Burada öncelikle Filibeli'nin düşünce dünyasını oluşturan felsefi altyapısını ve bu bağlamda Batı düşüncesine yöneltmiş olduğu eleştirileri ele almayı, bu eleştirilerin geçerliliğini sorgulayarak bu sorgulama üzerinden onun düşüncesinde önemli bir konu olan ve aynı zamanda İslamcı akımın da vazgeçilmez unsurlarından birisi olan terakki fikri üzerine bazı değerlendirmelerde bulunmayı düşünüyoruz.

2. Filibeli'de Din-Bilim ve Felsefe

Filibeli Ahmet Hilmi Efendi'nin son dönem Osmanlı düşüncesi içerisinde seçkin bir yerinin bulunduğu tespitiyle meseleyi ele almaya başlarsak sanırız abartmış olmayız. Zira o, materyalist ve pozitivist akımlara karşı içerik açısından döneminin çok üstünde bir karşı duruş sergilemiş ve kendisinden sonra altyapısı sağlam ve ciddi bir düşünce geleneğinin

⁴ Esas olarak Osmanlı dönemi sufililiğinin ve tasavvuf anlayışının Vahdet-i vücudçu bir çizgide geliştiği söylenebilir. Bu iddia ile ilgili olarak bkz. Ocak, A. Yaşar, "Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı", *Türkler Ansiklopedisi*, 11, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 24. Bu bağlamda, Filibeli'nin bu düşünce geleneğinden etkilenmiş olduğu söylenebilir. Filibeli, *Hikmet Yazıları* adlı eserinde vahdet-i vücud anlayışı doğrultusunda geliştirdiği tasavvuf felsefesinin ulûhiyet, âlemin kuruluşu gibi konularını oldukça yetkin bir şekilde incelemiştir. Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*, İstanbul: İnsan Yay. Ayrıca dönemin tasavvufi düşünce yapısı hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Kara, İsmail, "İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık*, 6, İletişim Yayınları, İstanbul (2005), s. 34 vd.

oluşmasına katkı sağlamıştır (Kutluer, 1992: 156). Filibeli'nin bu konudaki önemi, mevcudun eleştirel bir bakış ve sağlam bir tahlil ile değerlendirilmesi, ancak değişim ihtiyacının da gözden kaçırılmaması şeklindeki yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Bu yaklaşıma göre, Filibeli bir zihniyet dönüşümünün gerektiği görüşünü şöyle ifade etmektedir:

“...Biz de, kurtuluşu ancak varlığa ve olaylara ait bilgileri yenilik ve ilerlemenin bütün ürünlerini, dinimize ve toplumsal refah ve saadetimize hizmet ettirerek bulabiliriz. ... Âlimlerin zaman ve çevreyle uyumlu olmayan telkinleri, bugün mevcut olan maarife ve zihniyet ile bağdaştırılması mümkün olmayan bir tezat teşkil ettiğinden, Müslümanlar garip ve çok acı bir çaresizliğe düşüyorlar. Ya tabii ilimlerin, şüpheli mesleklerin ve inkârcı felsefelerin tesiri altına düşerek dininden ve milliyetinden uzaklaşmak ve yahut da zihin aydınlığından ve fenlerden nefret etmek, yani cehalet...” (Filibeli, 2009: 542).

Filibeli Ahmet Hilmi Efendi bu zihniyet dönüşümünde başat rolü felsefeye vermekte ve bu dönüşümün metodunu da felsefi tahlil olarak belirlemektedir. Zira ona göre bu metot kullanılmadığı takdirde, “his ve temâyüllere göre bir tercih yapma durumunda” (Filibeli, 1999: 4) kalınabilecektir.

Filibeli eleştirel bir şekilde yaklaştığı Batı düşüncesi ve materyalizm hakkındaki tahlillerinin felsefe sahasında kalmasına özen göstermiş (Filibeli, 2012: 54), felsefe olmadan ilmî bilginin insanın anlam arayışına cevap veremeyeceğini belirtmiştir (1977: 45). Bu anlamda onun, yaşadığı dönem itibarıyla kelâmdan felsefeye geçişi temin etmek suretiyle düşünce tarihimizde ilmî ve felsefi derinliği olan bir geleneğin oluşmasını sağladığı söylenebilir. Filibeli'nin son dönem Osmanlı düşüncesinin en popüler konularından birisi olan din-bilim ilişkisi konusundaki tahlil ve değerlendirmeleri oldukça dikkat çekicidir. Bu dönemde Avrupa'da ortaya çıkan modern bilimin göz alıcı başarıları karşısında dinin hakikate sahiplik iddiası ciddi bir şekilde sorgulanmaya başlanmıştır. Filibeli'nin tabiriyle, kozmik ilimler ve akıl ile dinî ilimler ve nakil arasında yok yere oluşturulan bu rekabet, İslamiyet'i getirip bir şaşkınlık berzahına atmıştır (2009: 511). Ülkede hızla yayılan bu bilim anlayışına karşı duyulan büyük hayranlık karşısında geleneksel Osmanlı ulemasının verebildiği karşılık, klasik kelâmî delillerden ibaret kalmıştır. Hâlbuki Filibeli bu yaklaşımın artık yeterli olamayacağını, vermiş olduğu “talebe örneği” üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Bu örneğe göre, bir talebe gökle ilgili olarak “bilimsel gerçeklere uygun, inceleme ve tecrübe ürünü” bazı bilgileri okuduktan sonra camide vaaz dinlerken karşılaştığı altın ve gümüşten yapılmış gök tabakalarını dinlemiştir. Filibeli bu durum karşısında şu soruyu sormaktadır: “Acaba şaşkınlık içinde kalan bu zihin birbirine zıt bu iki fikirden hangisini kabul,

hangisini reddeder?” Filibeli vermiş olduğu başka bir örnekte “bu gün materyalistçe düşünen bir genç ile bir din görevlisi arasında bir tartışma olsa, acaba bunlar anlaşılabilir mi?” (2009: 542) diye sormakta ve bu soruya olumsuz yanıt vermektedir. Zira bu gence âyet ve hadislerle mutlak varlığı ispatlamaya çalışmak mümkün değildir. Akıl ile doğrulanmayan bir şeyin aklın hücumlarına maruz kalacağı ve çoğu zaman mağlup olacağı (2009: 509) altını çizen Filibeli, böyle bir tartışmaya mantıkî ve felsefî bir yön vererek kelâma başvurmak suretiyle devam edilmesi gerektiğini belirtmektedir (1977: 18). “Kelâmın felsefileştirilmesi” olarak değerlendirebileceğimiz bu yaklaşım, dinî metinlerin felsefî düşünce içerisinde yeniden ortaya konulabilmesi imkânını doğurmuş, böylece kelâm ilmi dinî meselelerin ve kavramların rahat tartışıldığı bir ortam haline gelmiştir (Bolay, 2005: 133).

Bu konudaki değerlendirmeleriyle, sağlam bir bilim felsefesi altyapısına sahip olduğunu hissettiren Filibeli, içinde bulunduğu dönemin en önemli problemlerinden birisi olan din-bilim çatışmasının arka planında, din ve bilim anlayışlarımızın oluşunu vurgulamaktadır. Ona göre, içtihadın bulunmadığı, İslam hakikatının yerine geçmiş olan bu günkü düşünce sistemiyle bilimsel verileri bağdaştırmanın imkânı yoktur (Filibeli, 2009: 545). Problem, diğer yandan, modern bilim anlayışının sahip olduğu tek tip bilgi anlayışı ve bu anlayış doğrultusunda geliştirdiği mutlak hakikate tek başına sahiplik iddiasından veya vehminden kaynaklanmaktadır (2009: 545). Filibeli Ahmet Hilmi, bu tür zorlukların bilim ve felsefeye ait bütün hususları içerecek şekilde genelleştirilebileceğini belirtmekte ve bu noktada problemin dinin bizatihi kendisinden değil, dine dayandığı iddia edilen görüş ve yorumlardan kaynaklandığını ifade etmektedir. Ona göre, nasların felsefî yorumlara açık bir şekilde okunması ve geleneğe dair bilgilerin değişmesi mümkün olmayan hatasız birer düstur gibi ele alınmaktan vazgeçilmesi gerekmektedir (Filibeli, 2009: 547).

3. Filibeli'nin Modern Bilim Anlayışına Yönelik Tenkitleri

Filibeli Ahmet Hilmi Efendi'nin materyalizm ve pozitivizm eleştirileri yukarıda da ifade edildiği gibi, kelâm sahasında kalmış değerlendirmelerden ibaret değildir. Modern felsefenin temel düşüncelerinden haberdar olan Filibeli, zamanındaki bilimsel gelişmelerin önemini idrak etmiş aydın bir şahsiyettir. İslam'ın makul bir din olduğunun altını önemle çizen Filibeli, bu anlamda bilim ve din arasında bir çatışma ya da karşıtlık görmemiştir. *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?* adlı eserinde felsefe tarihi içerisinde Antik Yunan felsefesinden başlamak üzere klasik İslâm filozofları ve modern dönem Batı düşüncesini etkileyen bazı büyük filozofların görüşlerini incelemiş ve bu görüşler bağlamında inkârın imkânını felsefî açıdan tartışmıştır. Yine *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti* adlı eserinde materyalist

filozofların görüşlerini tekrar etmekle suçladığı (2012: 34) Celal Nuri'yi bilim felsefesinin temel problemleri açısından eleştirmiştir.⁵

Öncelikle, Filibeli Ahmet Hilmi'nin varlığı ve bilgiyi, fizikî ve dinî diye ikiye ayıran kartezyen anlayışa karşı çıktığı söylenebilir. Filibeli'ye göre, bilginin fen ile ilgili olanı ya da din ile ilgili olanı şeklinde bir ayırım yapılamaz. Batı düşüncesinde bu görüşü savunan Spencer ve Mill gibi filozofları eleştiren Filibeli, bu filozofların kendi içlerinde çelişkiye düştüğünü belirtmektedir. Zira ona göre, Tanrı'nın varlığını kabul edip, onun ulaşılması mümkün olmayan bir hakikat olduğunu iddia etmek açık bir çelişkidir (2012: 44). Filibeli bu açıdan bakıldığında dinî önermeleri anlamsız sayan pozitivist felsefeyi daha tutarlı görmektedir.

Filibeli pozitivistimin iddialarını dört ana başlık halinde şöyle ifade etmektedir:

1. Tecrübe dışında kalan fikirler, vehim ve hayalden ibarettir.
2. Filozofların bir kısmı halledilemeyecek görüşlerle uğraştıklarından dolayı, onların gayretlerinin hakiki ve bilimsel bir değeri yoktur.
3. Mantık, psikoloji, estetik, ahlâk, tarih, hukuk felsefesi, felsefeden sayılabilecek alanlar değildir.
4. Makbul felsefe, halledilmiş meselelerden halledilmesi mümkün meselelere ulaşmak için bir yol olmalıdır (1977: 46).

Görüldüğü üzere materyalist felsefenin yalnızca dinin değil, yüksek felsefenin bile hayat hakkını elinden aldığını belirten Filibeli, zamanının en önemli filozofu olarak saydığı E. Heackel'in, her şeyi madde ve kuvvete irca eden görüşlerinin felsefeye ve bilimin bizzat kendisine uygun olmadığını belirtmiştir (Özervarlı, 2008: 108).

Filibeli'ye göre modern bilim birçok varsayıma dayanmakta ve aslında hiçbir bilim adamı bu varsayımların tek başına hakikat olduğunu iddia etmemektedir. Bu anlamda bilimsel bilginin değeri ne kadar büyük olursa olsun, bu kıymet nisbî ve geçicidir. Buna göre modern bilimin kazanımlarını mutlak ve kesin kabul edenler, fenne mensûb olmayanlar, fennî bir zihniyet peyda edemeyenler ve yahut da "fen" kelime-i celîlesini bazı efkârı kabul ettirmek için avama karşı istihdama kalkışan sahte mütefenninler veyahut müfrit dogmatiklerdir (2012: 43).

Belirtmek gerekir ki Filibeli'nin pozitivistimin iddialarıyla ilgili olarak yaptığı "dogmatiklik" eleştirisi, içinde bulunduğu dönemin genel kabulleri açısından oldukça orijinal bir eleştiri sayılabilir. Dinlerin ve özellikle

⁵ Bu dönemde, başta Abdullah Cevdet, Kılıçzade Hakkı ve Celal Nuri Beyler olmak üzere Materyalizm, Pozitivizm, Darvinizm, Freudizm gibi Batı'daki sivri akımlara kendilerini kaptıran pek çok yazar, Osmanlı toplumunun gerek yapısal problemlerinin gerekse bu problemlere bağlı siyasi meselelerinin çözümü için topyekûn Batılılaşma dışında bir çaresinin bulunmadığını iddia etmişlerdir. Hanioğlu, M. Şükrü, "Batılılaşma", s. 150-151.

İslâmiyet'in bilim vasıtasıyla dogmatiklikle itham edilmesinin oldukça popüler bir hale gelerek, mutlak hakikat gibi sunulduğu bir dönemde, Filibeli, bizzat bu bilim anlayışının dogmatik olduğunu ifade etmektedir. Dogmatikliği, “müsellem, müsbet ve bedihi olmayan şeyleri en müfrit bir katiyet ve kanaatle dermeyan etmek” (2012: 35) şeklinde tanımlayan Filibeli, Celal Nuri'yi dogmatiklikle eleştirmekte ve onun görüşlerinin Bücher, Heackel gibi büyük materyalistleri çağrıştırdığını belirtmektedir. Görüldüğü üzere Filibeli, materyalist iddiaların tutarlılığını sadece dinin ortaya koyduğu temel argümanlar açısından değerlendirmemiş aynı zamanda meseleye felsefi ve bilimsel yöntemlerle de yaklaşmıştır.

Şüphesiz böyle bir düşünce altyapısının toplumsal hayatta bir karşılığı olacaktır. Bu karşılığın incelenmesi için Filibeli'nin “terakki” anlayışına bakmamız gerekmektedir.

4. Filibeli Ahmet Hilmi'de Terakki Düşüncesi

Son dönem Osmanlı aydınları, dönemin popüler ekolü olan pozitivistin tekâmülcü tarih anlayışının etkisiyle, İslâm'ın ilerlemeye mani olmadığı fikrinden hareketle bir terakki düşüncesi oluşturmuşlardır. Bu durum pozitivist ilmi ve felsefi açıdan eleştiren Filibeli Ahmet Hilmi için de geçerli olup onun görüşlerinin temelinde, kendine has özellikler barındıran bir terakki düşüncesi bulunmaktadır. Filibeli'nin özellikle Batı düşüncesiyle ilgili tenkit ve değerlendirmelerinin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için öncelikle bu konudaki görüşlerinin ele alınması gerektiği kanaatindeyiz.

Osmanlı-Türk modernleşmesi tarihi ana hatlarıyla incelendiğinde, merkezden çevreye, tavandan tabana yayılan bir hususiyet arz etmektedir (Kalm, 2013: 134). 19. yüzyıl Osmanlı düşüncesinde medenileşme ve modernlik kavramları, Batı merkezli bir bağlamda kullanılmıştır. Bu döneme hâkim anlayışa göre gelişme ve ilerlemenin yegâne ölçütü, “düşünce, zihniyet ve davranışta Batılı olmadır.”

Filibeli Ahmet Hilmi Efendi'nin terakki anlayışı, bir yandan birçok alanda oldukça ilerlemiş bulunan Batı medeniyetine hızlı adımlarla yetişmeye çalışırken, diğer yandan kendi kültür ve düşünce kaynaklarıyla alakasını kesmemeye gayret eden bir çaba sonucu ortaya çıkmıştır. Bu terakki anlayışının gerekçesi, “sosyal hayatın yıpranmış olması” ve onun dayandığı fikrî altyapının yeniden ele alınmaya muhtaç olmasıdır (1977: 17). Bu anlamda Filibeli Ahmet Hilmi Efendi, Batı'da geliştirilmiş olan ilim anlayışı ve onun dayandığı toplumsal yapı ile ilgili oldukça çarpıcı tespitler yapmakta, terakki anlayışını bu tespitlere dayandırmaktadır. Ona göre, gözlerimizi askerî alandaki bazı gelişmelerden ayırıp sosyal hizmetlere, sanayiye, tarım ve eğitime yönelttiğimizde bu alanlarda Batılı toplumlarla aramızdaki farkın, bizleri dehşete düşürebilecek kadar büyük olduğunu görebiliriz (1977: 13). Bu

durum Müslümanların Avrupa zihniyetine ve maarifine sahip olmaları gereğini ortaya koymaktadır (2009: 547). Yapılması gereken şey, çabuk ve yararlı bir gelişme ile bu amaca yönelerek gerekli müdahaleleri sağlamaktır. Filibeli'ye göre, Batı medeniyetinin sahip olduğu üstünlüklerin⁶ elde edilmesiyle ilgili belirlememiz gereken tutum, önyargıdan uzak ve ilmî olmak zorundadır (1977: 14). Bu noktada Filibeli'nin terakki anlayışının dayandığı "iktibas" kavramı üzerinde durmanın gerekli olduğu kanaatindeyiz. Bilindiği gibi iktibas kavramı ödünç almayı ya da alıntı yapmayı karşılamak üzere kullanılmaktadır. Dolayısıyla Filibeli'nin bu konudaki yaklaşımı, Batılı değerler sisteminin içselleştirilerek benimsendiği düşünsel ve kültürel bir evrimden ziyade özünü sabit bırakmak üzere mevcut yapıdaki aksaklıkları giderici bir düzenleme fikrini içermektedir. Bunun zıddı olan "cahilce taassup ve âmiyane taklit" (1962: 8) ise ıslah ve ihyanın çok ötesinde sonuçlar doğuracak ve Filibeli'nin tabiriyle, "az çok milletin elinde kalmış olan yüksek ahlâk bakiyelerini de yok ederek bizi ölüm çukuruna götürecektir." (1962: 8). Ona göre, bir milleti ilerleme ve yükselme sahasına gereken zamanda götürmekten alıkoyan iki mühim sebep vardır. Bunlardan birincisi, terakkiye düşmanlık ve tekâmül fikrine karşı cahilce taassup diğeri ise üstün körü bilgilere kanaat ederek basit bir taklitle bir toplumu kalıtsal ve fitrî özelliklerinden sıyrarak farklı bir kimliğe büründürmektir. Bu bağlamda Mehdi inancının siyasi, sosyal ve iktisadî alana transfer edilmek suretiyle genelleştirilmesini eleştiren Filibeli, bu alanlardaki zafiyetlerden kurtulmak için teslimiyetçi bir tavır sergileyerek, adeta "Mehdi bekleyen" anlayışları eleştirmektedir⁷ (1962: 10).

Filibeli, sağlıklı bir terakki için cemiyetimizin milli varlığını selamet yolunda yürütmek vazifesiyle yükümlü iki toplumsal sınıf olduğunun altını çizmektedir. Bu sınıflardan birincisi, muallimler, fikir ve fen adamları; ikincisi ise, din hizmetlerini yürüten kimselerdir (1962: 11). Filibeli Ahmet Hilmi, sosyal yapı içerisindeki en aziz ve değerli sınıf olan bu iki grubun kendilerine düşen görevi hakkıyla yerine getirip getirmediği konusunda olumsuz bir kanaate sahiptir. Ona göre özellikle din adamları, ihtiyacı takdir edememekte, yenilenmeye muhtaç yapıyı yenileme kudretinden uzakta bulunmaktadır. İşte bu noktada terakki fikrinin diğer bir dayanağı olarak Filibeli'nin ortaya koyduğu şey, milletin sahip olması gereken, edebiyat, fen ve felsefedir (1962: 10). Bu unsurların bulunmaması, yenilenme çabalarını

⁶ Filibeli, bu konuda, "Biz, Avrupa'nın maddî medeniyetinin en samimi takdîrkâr ve hayranlarındanız. Avrupa milletinin bugün vasıl oldukları sınaî olgunluklar her düşünen adamı hayran edecek bir azamettedir." demektedir. Filibeli Ahmet Hilmi, *Müslümanlar Uyanın!*, s. 16.

⁷ Ayrıca Filibeli'nin Mehdi'likle ilgili görüşleri için bkz. Filibeli Ahmet Hilmi, *Senûsîler ve Onüçüncü Asrın En Büyük Mütetekkir-i İslâmîsi Seyyid Muhammed Es-Senûsî*, (sdl. Dursun Gürlek), İstanbul: Bedir Yay.

düşünsel temellerden mahrum bırakacak ve istenen sonuçların elde edilmesini engelleyecektir.

Değerlendirme ve Sonuç

Filibeli'nin İslamcılık içerisinde değerlendirilebilecek görüşleri bazı açılardan eleştiriye açık görünmektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, İslamcılık akımı gerek kullandığı kavramlar gerekse meseleleri ele alış tarzı ve zemini itibariyle kelimenin tam anlamıyla “Batılı”dır ve bu anlamda “modern” dünyanın bir ürünüdür (Bulaç, 2005: 51). II. Meşrutiyet'ten önce 1905 yılında Japonların Rusları yenilgiye uğratmaları, geleneksel değerlerin modern bir medeniyette yaşatılabilirliği problemini gündeme getirmiş ve İslamcı aydınlarda genel anlamda “Batı'nın tekniği ile yetinip kendi değerlerini koruyabilme” anlayışı gelişmiştir (Mardin, 1991: 16). Böylece İslamcı aydınlar bir yandan modern kültür karşısında onun köklerine inmeyi istemeyen ve yalnızca yemişlerini devşirmekle işin çözülebileceğini sanarak iki ayrı dünyayı bu şekilde bir araya getirebileceklerini düşünmüşlerdir (Ülken, 1992: 22). Bu noktada ortaya konulan İslamcı söylemin inşacı değil, muhafazakâr (Kara, 2005: 45); aksiyoner değil reaksiyoner ve aktif değil pasif olduğu söylenebilir. Doğrusu Filibeli'nin genel yaklaşımının bu eleştiriden âzâde kalamayacağı ifade edilmelidir.⁸ Özellikle onun din-bilim ve İslâm-bilim arasında kurmaya çalıştığı uyum ilişkisi ve İslâm'ın bir akıl dini olduğu şeklindeki vurgusu, bir hakikatin ifadesinden öte bir anlam taşımakta ve dönemin aydınının kendi düşünce geleneğinden temellük ettiği kavram ve düşünce şekilleriyle değil, farklı bir dünyanın problemlerine karşı geliştirdiği bir savunma psikolojisiyle davrandığı görülmektedir. (Filibeli, 2009: 509) Her ne kadar Filibeli'nin özellikle *Âmâk-ı Haya*'de ortaya koymuş olduğu düşünce serüveni ciddi bir modernite ve batılı rasyonalite kategorilerinin eleştirisi olarak görülebilirse de 19. yüzyıl düşünce serüvenimiz açısından anahtar bir metin olarak değerlendirilebilecek (Kalın, 2013: 388) bu romanda ifade edilen bakış tarzının somut yansımalarının Filibeli'nin diğer eserlerinde ortaya çıktığını söylemek mümkün değildir.

Filibeli'nin “Kelâmın felsefileştirilme”si diye nitelendirilebilecek yaklaşımını kıymetli bir çaba olarak değerlendirmekteyiz. Ancak bu çaba her ne kadar salt pragmatik hedeflerle açıklanamasa da yöntem ve niteliği tam olarak belirlenmemiş bir mahiyet arz etmektedir. Bu bağlamda özellikle

⁸ Sözelimi Filibeli, Muhammed Abduh, Cemalettin Afganî gibi düşünürlerin, ilerleme, bilim, gayri müslimlerle ilişkiler gibi konulardaki görüşlerinden dolayı cesurca hareket ettiklerini düşünerek onları takdir etmektedir. Ancak bu düşünürlerin bizzat kendilerinin modern eğitim almadıkları halde bu tarz bir eğitim modelini savunmalarının ise birçok probleme neden olduğunu belirtmektedir. Filibeli Ahmet Hilmi, *İslam Tarihi*, s. 544.

Filibeli'nin kullandığı “zihniyet dönüşümü” ya da “yenilenme” gibi kavramların içinin tam olarak doldurabildiğini söylemek zor görünmektedir.

Şüphesiz İslâmcı aydınların temel gayreti, toplumsal hedeflere yönelik ve toplumu dönüştürmeyi amaçlayan bir bakış açısının sonucudur. Bu durum beraberinde halka daha rahat ulaşma açısından kitle iletişim araçlarının aktif olarak kullanılmasını getirmiştir. Filibeli de aynı gerekçeyle basın-yayın faaliyetlerine büyük önem vermiş, defalarca karşısına çıkan engellemelere karşın mücadelesini sürdürmüştür. Bu yayın organlarının dönemin düşünce yapısının anlaşılabilirliği açısından oldukça değerli birer vesika oldukları söylenebilir (Türköne, 2011: 35).

Son olarak ifade etmek isteriz ki, içinde bulunduğu çağın öneminin farkında olan Filibeli Ahmet Hilmi Efendi, geniş bir yelpazede sunmuş olduğu birbirinden farklı türde eserlerde yeni bir medeniyet inşası ideali ve iddiasıyla ortaya çıkmış, bu idealin gerçekleştirilebilmesi için temel prensipleri belirlemeye çalışmış bir Osmanlı aydınıdır. Gerek maarif hayatımız gerekse akademik dünyamızda önemi yeterince takdir edilmemiş olan bu büyük düşünce adamının görüşlerinin ve sahip olduğu ufku daha fazla vurgulanmasının ülkemizin entelektüel birikimine katkı sunacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

Bein, Amit. (2007). “A Young Turk Islamic Intellectual: Filibeli Ahmed Hilmi and the Diverse Intellectual Legacies of the Late Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, (39) 4, Cambridge University Press.

Bolay, Süleyman Hayri. (2005). *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe*, Ankara: Akçağ Yay.

Bulaç, Ali. (2005). “İslâm'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslâmcıların Üç Nesli”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık*, 6, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 35-67.

Hanioğlu, M. Şükrü. (1992). “Batılılaşma”, *İslâm Ansiklopedisi*, 5, İstanbul: TDV, s. 148-152.

Hilmi, Filibeli Ahmet. (1962). *Taklitle Medeniyet Olmaz*, İstanbul: Bedir Yay.

_____. (1966). *Müslümanlar Uyanın!*, İstanbul: Bedir Yay.

_____. (1977). *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*, (sdl. Necip Taylan, Eyüp Onart), İstanbul: Çığır Yay.

_____. (1997). *Senûsiler ve Onüçüncü Asrın En Büyük Mütefekkir-i İslâmîsi Seyyid Muhammed Es-Senûsî*, (sdl. Dursun Gürlek), İstanbul: Bedir Yay.

- _____. (1999). “Hangi Felsefi Ekolü Kabul Etmeliyiz”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Düşüncesinde Arayışlar*, (sdl. Adil Bebek), İstanbul: Rağbet Yay., s. 3-24.
- _____. (2009). *İslam Tarihi*, (haz. Cem Zorlu), İstanbul: Ağaç Yay.
- _____. (2005). *Hikmet Yazıları*, (haz. Ahmet Koçak), İstanbul: İnsan Yay.
- _____. (2012). *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûm Meslek-i Dalâleti*, (sdl. ve yay. haz. Erdoğan Erbay, Ali Utku), Konya: Çizgi Kitabevi.
- Kalın, İbrahim. (2013). *Akil ve Erdem*, İstanbul: Küre Yay.
- Kara, İsmail. (2008). “Ahmed Hilmi (Şehbenderzade, Filibeli), Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, 1, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- _____. (2005). “İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık*, 6, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 34-47.
- Kutluer, İlhan. (1992). “Batılılaşma”, *DİA*, 5, s. 152-158.
- Küyel, Mübahat Türker. (1976). *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Felsefe Eylemi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.
- Mardin, Şerif. (1991). *Türk Modernleşmesi-Makaleler 4*, (Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder), İstanbul: İletişim Yay.
- Ocak, A. Yaşar. (2002). “Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, 11, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Özervarlı, Said. (2008). *Kelâmda Yenilik Arayışları*, İstanbul: İsam Yay.
- Türköne, Mümtaz'er. (2011). *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmıcılığın Doğuşu*, İstanbul: Etkileşim.
- Ülken, Hilmi Ziya. (1992). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yay.